

Hoofdstuk 3. **Typisch Nederlands**

Dit hoofdstuk beschrijft het thema 'Typisch Nederlands', gebaseerd op het historische onderzoek van Lotte Jensen naar de Nederlandse identiteit. Het hoofdstuk bestaat uit twee delen. Paragraaf 3.1 gaat inhoudelijk in op de Nederlandse identiteit in de geschiedenis. Ook laat het zien hoe Lotte Jensen dit thema heeft onderzocht en waar meer informatie over het thema te vinden is. Deze paragraaf dient als inhoudelijke voorbereiding voor leraren die met dit thema aan de slag willen. Paragraaf 3.2 beschrijft, aan de hand van de zeven stappen van onderzoekend leren, hoe het project in de klas kan worden uitgevoerd. Hierbij vormt Hoofdstuk 2, waarin de algemene handleiding van de zeven stappen is beschreven, de basis. Van daaruit wordt verwezen naar de verschillende inhoudelijke hoofdstukken. We raden dan ook aan om Hoofdstuk 2 als uitgangspunt te nemen bij de uitvoering van een project in de klas.

Projectteam 'Typisch Nederlands'

Dit hoofdstuk is gebaseerd op een project waarin onderzoekers van de Radboud Universiteit samenwerkten met scholen en het WKRU. Het projectteam Typisch Nederlands bestond uit de volgende personen:

Radboud Universiteit

Lotte Jensen (universitair hoofddocent Nederlandse letterkunde aan de afdeling Nederlandse taal en cultuur), Nina Geerdink (universitair docent Nederlandse letterkunde aan de afdeling Nederlandse taal en cultuur)

Scholen

Basisschool de Peppels, Boxmeer: Katinka van Kempen (lerares), Marleen Nieuwhart (lerares)
Basisschool Roncalli, Velp: Remco Ulrich (leraar), Jorma van Braambeek Boulogne (leraar), Esther van Dalen (opleider in de school), Dean Siebenheller (Stagiair HAN Pabo)

WKRU

Jan van Baren-Nawrocka (projectleider)

3.1 De culturele wortels van het Nederlanderschap

Dr. Lotte Jensen

Inleiding

'De Nederlander bestaat niet!' Deze woorden sprak koningin Maxima in 2007. Ze wilde met die uitspraak benadrukken dat nationale identiteit een complex en gelaagd begrip is en dat er niet één rolmodel is waarin iedereen past. Natuurlijk begrepen de meesten wel wat ze bedoelde, maar ze werd overspoeld met kritiek: hoe kon uitgerekend de koningin van Nederland nu beweren dat de Nederlander niet bestaat? En hoe zat het dan met haar representativiteit voor het Nederlandse volk? Kon zij een volk representeren dat eigenlijk niet bestond? Oranjeverenigingen klommen onmiddellijk in de pen: hoe zat het met de aloude Oranjetradities? Die waren toch typisch Nederlands?

De uitspraak van Maxima roept allerlei fundamentele vragen op: wat bedoelen we eigenlijk als we over 'typisch Nederlands' en een nationale identiteit spreken? Wat houdt deze in en waar komt de Nederlandse identiteit vandaan? Ons onderzoek richt zich vooral op die laatste vraag naar de oorsprong van de Nederlandse identiteit. Veel zaken die we 'typisch Nederlands' noemen, kennen een lange geschiedenis. Denk aan ons volkslied, het Wilhelmus. Dat is al ontstaan in de zestiende eeuw, tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Of denk aan symbolen als de Nederlandse leeuw en onze Nederlandse vette koeien: ook die komen al voor in oorlogsteksten uit de zeventiende eeuw. Ook stereotiepe eigenschappen als tolerantie, directheid en een voorliefde voor eenvoud ('doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg') blijken diep in de Nederlandse cultuur verankerd te zijn.

*De Hollandse Leeuw (Leo Hollandicus),
door Nicolao Iohannis Visscher, 1622.*

Studies over nationalisme richten zich vooral op de negentiende en twintigste eeuw, omdat het ontstaan van nationale identiteiten sterk gekoppeld wordt aan de opkomst van de moderne natiestaat. De culturele en historische wortels van nationale identiteiten zijn echter veel ouder. In dit onderzoek wordt voor het eerst systematisch onderzoek gedaan naar de culturele wortels van het

Nederlandschap in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw. De focus ligt op oorlogs- en vredeteksten (pamfletten, liedjes, gedichten, tijdschriften, historiografische werken), omdat vormen van nationaal denken daarin het sterkste tot uitdrukking komen. Doel is om ontwikkelingen en veranderingen in denkbeelden over het Nederlandschap gedurende een langere periode te reconstrueren. Door verschillende periodes met elkaar te vergelijken, kunnen we bovendien zien welke veranderingen en continuïteiten zich in de loop der tijd hebben voorgedaan.

Historisch onderzoek

Ons onderzoek maakt duidelijk dat het gevoel dat je als Nederlanders bij elkaar hoort vooral in tijden van oorlog een belangrijke rol speelde. Oorlog wakkerde nationale gevoelens aan en zorgde voor een explosie van vaderlandslievende teksten. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de Spanjaarden fungeerde het Wilhelmus, dat rond 1570 ontstond, bijvoorbeeld als geuzenlied (protestlied). Een mooi voorbeeld vormt ook de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Tal van auteurs schreven toen propagandateksten waarin ze zich afzetten tegen de Engelse vijand. Wat te denken van het volgende liedje, bedoeld om de vechtende zeelieden een hart onder de riem te steken:

Had't Neêrland eertyds Helden,
Die vol van vuur en moed
De trotschen paalen stelde
Wij geven ook ons bloed
Voor 't Vaderland ten besten.

Het werd gezongen op de wijs van het Wilhelmus.

Niet alleen oorlogen wekten vaderlandslievende sentimenten op, ook belangrijke vredessluitingen gaven aanleiding tot jubelzangen op de nationale prestaties: schrijvers en dichters grepen dat soort gelegenheden aan om de onoverwinnelijkheid van de Nederlandse Republiek te vieren en de eendracht te bejubelen. Denk bijvoorbeeld aan de Vrede van Münster (1648), die een einde aan de Tachtigjarige Oorlog met de Spanjaarden maakte. Er verschenen toen tal van toneelstukken, liederen en dichtbundels, waarin de herwonnen vrijheid werd bezongen. Bij het bestuderen van dit soort teksten is het van belang om niet alleen naar de eenheidsvormende kracht te kijken, maar ook op diversiteit te letten. We kijken naar het groepsgevoel dat auteurs tot uitdrukking wilden brengen: wie rekenden ze tot hun eigen groep en welke eigenschappen schreven ze zich zelf toe? En wie sloten ze (bewust of onbewust) uit? Vaak waren dergelijke gelegenheidsgeschriften ook een middel om lokale, religieuze of politieke geschillen uit te vechten, bijvoorbeeld tussen katholieken en protestanten of tussen Staatsgezinden en Orangisten (zie kenniskader). Er was dus niet sprake van één Nederlandse identiteit, maar van meerdere, soms met elkaar strijdige identiteiten.

Hieronder volgen drie voorbeelden van onderzoek dat wij hebben uitgevoerd naar Nederlandse identiteitsvorming in het verleden: het Oranjegevoel in 1748, Michiel de Ruyter als Nederlandse held van de 17e tot en met de 21^e eeuw en de nationale identiteit ten tijde van Napoleon (1806-1813). Die onderzoeken spitsen zich bewust toe op kleinere deelperiodes om het geheel behapbaar te houden. Desalniettemin zijn er langere historische lijnen te trekken, die soms tot het heden doorlopen.

Onderzoek 1: het Oranjegevoel anno 1748

In 1748 werd de Vrede van Aken gesloten. Daarmee kwam een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog (strijd om de troonsopvolging), die acht jaar lang Europa geteisterd had. Deze oorlog brak uit toen Karel VI kwam te overlijden. Rondom zijn opvolging brak een hevige strijd uit, waar tal

van Europese landen bij betrokken raakten, ook de Nederlandse Republiek. Toen het vredesverdrag in Aken door alle grote Europese mogendheden was getekend, haalde iedereen opgelucht adem en barstte het vreugdegezag los.

In de Nederlandse Republiek verschenen talloze jubelzangen, gelegenheidsgedichten en feestbundels om de Vrede van Aken te vieren. Deze teksten vormen een mooie bron voor het onderzoek naar Nederlandse identiteitsvorming, met name het Orangistische natiebesef. Het was namelijk 'Oranje boven' wat de klok sloeg. Dat kwam doordat prins Willem Friso (Willem IV) een jaar eerder tot algemeen stadhouder van de Republiek was uitgeroepen. Na een stadhouderloze periode van 45 jaar zaten de Oranjes weer stevig in het zadel. In de vredeteksten wemelde het van de lofprijzingen op Willem IV, die volgens sommigen de Vrede van Aken persoonlijk tot stand zou hebben gebracht. Een dichter noemde hem zelfs de 'vorst en allerbeste vader van 't Vaderlandt'.

*Portret van Willem IV, door Jacob Houbraken,
Jacques-André-Joseph Aved en Isaak Tirion, 1753*

Het blijkt dat de Nederlandse identiteit steevast vier vaste ingrediënten kende: Oranjegezindheid, goddelijke uitverkorenheid, de vaderlandse geschiedenis en de terugkeer van een Gouden Eeuw. Auteurs betoogden dat de stadhouder speciaal door God gezonden was om de vrede in Europa te herstellen. Zoals één van de dichters het formuleerde:

ô Groote FRISO! [...] God wille u onderschragen
In 't wigtig Staatsbewind door zyn geduchte hand!
Dat we onder uw bestier een gouden Eeuw zien bloejen
Gelyk toen Davids Zoon op Is'rëls Ryksstroon blonk!

De macht van Willem IV werd bovendien gelegitimeerd met een beroep op de geschiedenis: er liep een rechtstreekse lijn van het verleden tot aan het heden. Die lijn begon bij Willem van Oranje en eindigde met de meest recente triomfen van Willem IV. De twee stadhouderloze tijdperken sloegen de bejubelaars gemakshalve over. Ook waren veel schrijvers ervan overtuigd dat er onder het bewind

van Willem IV een nieuwe Gouden Eeuw zou ontstaan. Dit optimistische toekomstbeeld gaf het Nederlandse volk vertrouwen in de toekomst:

Zo lang de Oranje Stam in Neêrland blyft in weezen,
Ons Vry Gewest den God van zyne Vaadren eert,
Heeft ons Gemeenebest voor geen gevaar te vreezen,
Want geen Tieran heeft ooit Gods erfdeel overheert.

Er waren echter ook tegengestelde geluiden te horen: er was een kleine, maar felle groep publicisten die helemaal niet blij was met de terugkeer van een stadhouder. Door middel van satires en felle schotschriften betoogden zij dat de vrijheid in dit vredesjaar juist definitief ten onder was gegaan. Dit soort geluiden was echter in de minderheid: het Orangisme beleefde in het vredesjaar 1748 een absoluut hoogtepunt.

Onderzoek 2: Michiel de Ruyter als Nederlandse held

Vaderlandse helden zijn eveneens een belangrijke graadmeter voor identiteitsbesef: zij belichamen (vermeende) nationale karaktereigenschappen en symboliseren de aard van een land. Schrijvers en dichters projecteerden tal van eigenschappen op hen, waar ze zich als Nederlanders graag op lieten voorstaan. Een van de grootste Nederlandse helden was de zeeheld Michiel de Ruyter (1601-1676). Al tijdens zijn leven werd hij bejubeld door auteurs als Joost van den Vondel en Jan Vos. Zijn roem nam alleen maar toe na zijn dood: talloze schrijvers hebben de zeeheld vereeuwigd en recent nog werd een speelfilm aan hem gewijd.

Portret van Michiel de Ruyter, door Ferdinand Bol, 1667.

Aan Michiel de Ruyter werden tal van 'typisch Nederlandse' eigenschappen toegeschreven, zoals moed, vaderlandsliefde, deugdzzaamheid, eenvoudigheid en godvruchtigheid. Maar wie goed kijkt, ziet dat de held steeds van gedaante veranderde, afhankelijk van de tijdsomstandigheden en de politieke bedoelingen van de auteurs. De representatie van De Ruyter geeft zo een fascinerend inkijkje in de wijze waarop auteurs in verleden (en heden) de Nederlandse identiteit vorm gaven. Wij hebben als casus een reeks teksten rondom De Ruyter onderzocht, waaronder twee gedichten van Adriaan Loosjes. Deze Haarlemse uitgever schreef twee epen (heldendichten) over Michiel de Ruyter, namelijk *M.A. de Ruyter* (1784) en *De laatste zeetocht van admiraal De Ruiter* (1812). Het eerstgenoemde gedicht kwam tot stand ten tijde van de Vierde Engelse Oorlog, toen de strijd tussen patriotten en Orangisten hoog oplaaide (zie kenniskader). Het tweede gedicht verscheen bijna dertig jaar later, toen het land was ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Interessant is dat De Ruyter een grote transformatie doormaakte in de loop van de tijd: hij veranderde van een vurige strijder van patriottistische signatuur in een toegewijde familieman voor wie het gezin en het vaderland het hoogste goed zijn. In 1784 wees een waarschuwende vinger richting de Oranjegezinde Cornelis Tromp die het De Ruyter moeilijk maakte optimaal te functioneren:

Als Helden Helden haaten,
Die voor denzelfden Staat, en onder de eigen vlag,
Eén zaak verdedigen, dan wankelt al 't gezag.
Tromp schijnt doldriftig op den Admiraal ontstoken
En de eendragtsband, reeds half op onze vloot verbroken
Wordt zeker gansch verscheurd [...].

In 1812 lag de volle nadruk op eendracht en een verzoeningsgezinde boodschap. De lof op De Ruyter klonk toen zo:

Schoon Neêrlands Volk vergaat – zijn grond in 't schuim verzinkt,
Uw naam, o Ruiter! is 't die als de poolstar blinkt,
Hun troost in 't harte stort, die 't blaauw der zee bevaren.

De vergelijking van deze twee gedichten maakt duidelijk dat actuele politieke omstandigheden bepalend waren voor de wijze waarop een held als De Ruyter werd afgebeeld. In het eerste geval was hij een 'ware Nederlander', maar dan wel eentje die zich tegen de stadhouder keerde en interne vijanden had, terwijl hij in het tweede geval een held voor alle Nederlanders moest zijn. Deze vergelijking maakt bovendien duidelijk hoe veranderlijk en tijdsgebonden de herinnering aan De Ruyter is. Deze veranderlijkheid heeft zich tot aan onze tijd voortgezet. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zagen de NSB-ers in De Ruyter een held, omdat hij voortdurend strijd tegen Engeland had geleverd, terwijl hij in 2004 door een VVD'er een 'echte liberaal' werd genoemd. In de speelfilm uit 2015 is De Ruyter omgetoverd tot een boegbeeld van Nederlands pragmatisme en vertoont hij als ware Republikein ook Amerikaanse trekjes.

Onderzoek 3: Napoleon en de Nederlandse identiteit

Eén van de belangrijkste vondsten van ons onderzoek is dat de napoleontische jaren (1806-1813) een belangrijke impuls aan de Nederlandse identiteitsvorming hebben gegeven. In Frankrijk was Napoleon op de troon gekomen; die breidde zijn macht over heel Europa uit. Ook Nederland kwam onder zijn bewind te staan. In 1806 installeerde hij zijn broer Lodewijk Napoleon op de troon van het Koninkrijk Holland. Nederland was toen voor het eerst een koninkrijk. Enkele jaren later, in 1810,

besloot Napoleon hem weer van de troon te halen en lijfde hij het land in bij zijn keizerrijk. Nederland bestond toen formeel niet meer, maar was onderdeel van het Franse keizerrijk geworden. Pas in november 1813 werd het land bevrijd van de Fransen en brak een nieuwe tijd aan: er ontstond een monarchie onder Oranjesbewind.

De napoleontische jaren zijn een vergeten tijdvak van de Nederlandse geschiedenis, maar ze zijn erg belangrijk geweest voor het kweken van nationale gevoelens. Schrijvers en dichters verheerlijkten de nationale identiteit en benadrukten wat er typisch Nederlands was en niet verloren mocht gaan. En wat minstens zo belangrijk was: ze schoven vroegere politieke verschillen aan de kant en lieten een eensgezind geluid horen: de vroegere aartsvijanden, patriotten en orangisten, sloegen nu de handen ineen om de Franse dreiging te keren. Ze vochten niet met het zwaard, maar met de pen.

Het type literatuur dat toen geschreven werd en waarin protest werd geuit tegen de Franse overheersers, noemen we 'verzetliteratuur'. Meestal associëren we die term met de Tweede Wereldoorlog, maar hij is evenzeer van toepassing op de Franse 'bezettingsjaren'. Ook toen moesten schrijvers oppassen voor de vijandelijke bezetter. Overal had de Franse politie spionnen rondlopen en er heerste een strenge censuur. Elke tekst moest vooraf gecontroleerd en goedgekeurd worden. Drie thema's stonden in de verzetliteratuur centraal: de vaderlandse geschiedenis, de Nederlandse gewoontes en de moedertaal. Dat waren de drie zaken waar de Nederlandse identiteit aan werd opgehangen. We gaan hieronder kort in op ieder van die drie thema's.

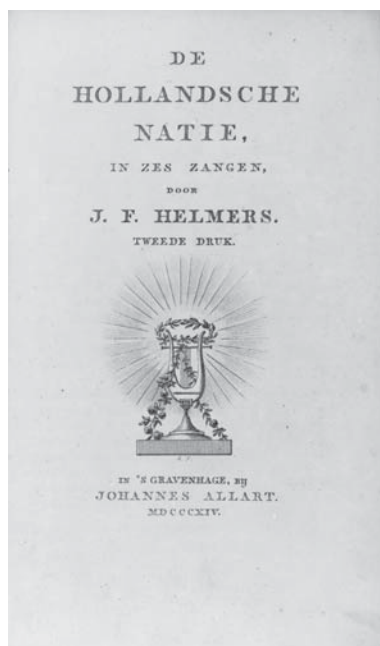
Napoleon steekt de Grote St. Bernardpas over, door Jacques-Louis David, 1801.

Thema 1: de vaderlandse geschiedenis

Dit thema werd ingezet om te laten zien dat de Nederlanders een roemrijk verleden hadden. Schrijvers verheerlijkten met name de periode van de Gouden Eeuw, toen de Republiek economisch, sociaal-maatschappelijk en artistiek vele hoogtepunten beleefde. Het verheerlijken van het vaderlandse verleden bood bovendien de mogelijkheid om verzet aan te tekenen bij het Franse regime. De Amsterdamse dichter Jan Frederik Helmers schreef bijvoorbeeld een ode op de Nederlandse geschiedenis, *De Hollandsche natie* (1812). Dat gedicht opent als volgt:

Ik juich! geen hooger heil heeft ooit mijn ziel gestreeld,
Dan dat ik, Nederland! ben op uw' grond geteeld,
Dat van den heldren glans die van u af mogt stralen,
Een nietig sprankjen, op mijn' schedel af mag dalen.

In dit gedicht betoogde Helmers dat geen ander volk een roemrijker verleden kende dan het Nederlandse. Hij somde een hele reeks Nederlandse helden op om zijn stelling te bewijzen, van Willem van Oranje tot Michiel de Ruyter. De waarschuwing naar de Fransen was duidelijk: de Nederlanders waren vroeger oppermachtig en zouden ook tegen de Fransen hun mannetje wel weten te staan.

Links: Titelblad van het boek *De Hollandsche natie*, door Jan Frederik Helmers, 1814.

Rechts: Heruitgave van Helmers' *De Hollandsche natie*, verzorgd door Lotte Jensen, die het boek van een uitgebreide introductie heeft voorzien, 2009.

Thema 2: Nederlandse gewoontes

Schrijvers bejubelden typisch Nederlandse eigenschappen, zoals hard werken, tolerantie, vrijgevigheid en godvruchtigheid. Het duidelijkst gebeurde dat in de historische roman *Maurits Lijslager* (1808) van de hierboven al genoemde Adriaan Loosjes. In deze roman creëerde de schrijver een soort supernederlander: hoofdpersoon was een zeventiende-eeuwse koopman, die uitblonk in typisch Nederlandse deugden. Hij had maatschappelijk aanzien verworven door hard te werken en was verdraagzaam naar personen met een andere politieke of religieuze overtuiging. Bovenal toonde hij zich echter een betrokken familieman: hij was op en top huiselijk en putte veel geluk uit zijn huwelijk,

kinderen en kleinkinderen. Bij elke nieuwe geboorte kon hij zijn geluk niet op: 'hun huisgezin was het middelpunt van hun genoegen, en ieder kind beschouwden zij als een nieuwen straal, die de zon van hun huiselijk geluk met grooter glans deed schitteren.' Dit soort huiselijkheid werd in verzetsteksten uit deze tijd opvallend vaak als een typisch Nederlandse eigenschap afgebeeld: een echte Nederlander was huiselijk en koesterde zijn kinderen en kleinkinderen.

Thema 3: de Nederlandse taal

Doordat het land onder Frans gezag stond, kwam de moedertaal steeds meer in de verdrinking. Tijdens de inlijvingsjaren voerde Napoleon actief beleid om het Frans als officiële voertaal in te voeren en het Nederlands naar de achtergrond te verdringen. Verzetsdichters beschouwden de taal als het kloppende hart van de natie. Als de taal onder druk stond, betekende dat ook een serieuze bedreiging voor het voortbestaan van het vaderland. Andersom gold: zolang er Nederlands gesproken en geschreven werd, bestond het vaderland nog. Zoals de schrijver Johannes Kinker het zei:

Zoo lang wij nog haar' klank en volle taalkracht hooren,
Zoo lang blinkt Holland aan der volkren Hemelboog.

Schrijvers riepen elkaar daarom op om in zuivere, fraaie taal te dichten, de Nederlandse taal wel te verstaan. Ze zagen de zeventiende-eeuwse dichter Joost van den Vondel als hun grote voorbeeld: hij had de taal een grote dienst bewezen met zijn vele gedichten en toneelstukken.

Nationale identiteit: veranderlijk en tijdgebonden

Het onderzoek naar beelden van Nederlandschap en nationale identiteitsvorming in het verleden laat zien dat er grote verschillen tussen het verleden en heden bestaan. Het Orangisme anno 1748 verschilt bijvoorbeeld in veel opzichten van het hedendaagse Oranjegevoel. De politieke lading is er grotendeels vanaf: Oranjegevoel komt nu vooral tot uiting bij sportevenementen en op Koningsdag. Ook helden blijken door de tijd heen verschillende eigenschappen te krijgen toegedicht, afhankelijk van de achterliggende bedoelingen van een auteur. Er bestond niet één Nederlandse identiteit, maar deze was voortdurend in beweging. Desalniettemin zijn er ook continuïteiten aan te wijzen: bepaalde eigenschappen (directheid, eenvoud, zuinigheid, tolerantie) en symbolen (de leeuw, de Nederlandse vlag, het volkslied) wortelen in een lange traditie. Alleen al het feit dat we nog steeds het Wilhelmus bij belangrijke evenementen en herdenkingen zingen, wijst daarop.

Orangesupporters tijdens een wedstrijd van het Nederlands elftal.

De Nederlandse vlag.

Door zelf historisch onderzoek naar Nederlandse identiteitsvorming te doen, leren kinderen kritisch na te denken over nationale identiteitsvorming in het algemeen en de 'Nederlandse identiteit' in het bijzonder. Ze ontdekken dat sommige zaken al eeuwenlang bestaan, maar dat de Nederlandse identiteit ook veranderlijk en dynamisch is. Een historisch perspectief kan dus leiden tot een genuanceerde kijk op een actueel thema. Ook vandaag de dag speelt immers volop de vraag wat we onder de Nederlandse identiteit verstaan: het speelt een rol bij thema's als integratie, het inburgeringsexamen en de multiculturele samenleving. Maar het raakt ook ons alledaagse bestaan: in hoeverre voelen we ons verbonden met het land waarin we wonen, hoe uit zich die verbondenheid en welke waarde hechten we daaraan? Dergelijke vragen raken aan de kern van ons bestaan.

Dr. Lotte Jensen

Dr. Lotte Jensen (Denemarken, 1972) studeerde Nederlands en Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht. In 2001 promoveerde zij aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Daarna verlegde ze haar aandacht naar culturele uitingen van nationale identiteitsvorming en nationalisme in het vroegere Nederland. Haar studie *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (2008) werd bekroond met een gouden erepenning door het Teylers Genootschap in Haarlem. In 2011 kreeg ze een Vidi, een persoonlijke onderzoekssubsidie van het NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) om onderzoek te doen naar Nederlandse identiteitsvorming in de periode 1648-1815. Met haar team onderzoekt ze waar bepaalde stereotypen en denkbeelden over Nederlanderschap vandaan komen. In 2013 werd ze benoemd in de Jonge Akademie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Jensens fascinatie voor nationale identiteitsvorming komt mede voort uit haar Deense afkomst. Op jonge leeftijd emigreerde zij naar Nederland en sindsdien woont zij in Nederland. Tijdens haar studie besloot ze dat ze de wetenschap in wilde: de liefde voor de Nederlandse literatuur en haar belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis brengt ze nu over op nieuwe generaties studenten.

Deskundig: Lotte Jensen over Napoleon en de Nederlandse identiteit

Datum bericht: 21 februari 2013

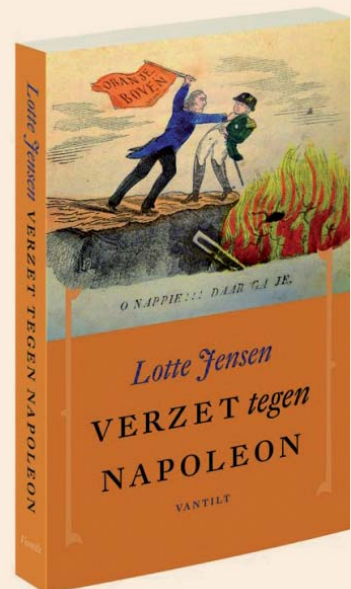
In 1813 kwam er een eind aan de Franse overheersing van Nederland en werd het fundament gelegd voor het Koninkrijk der Nederlanden. Dat laatste feit wordt dit jaar uitbundig gevierd, het eerste nauwelijks herdacht. Terwijl het verzet tegen Napoleon identiteitsvormend is geweest voor Nederland, aldus Lotte Jensen, onderzoeker Historische Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit.

Jensen schreef een boek, *Verzet tegen Napoleon*, dat 20 februari 2013 is gepresenteerd. Daarin bespreekt ze het culturele protest van Nederlanders tegen Napoleon, dat tot uiting kwam in gedichten, romans, in pamfletten, in culturele genootschappen en op toneel.

Niet alleen bekende negentiende-eeuwse schrijvers als Hendrik Tollens schreven vaderlandslievende en anti-Franse teksten, maar ook een groot aantal 'laten we zeggen categorie B-dichters, maar destijds wel geliefd', aldus Jensen. De teksten logen er vaak niet om: er werd opgeroepen tot gewapend verzet en zelfopoffering in regels als 'Stort eer voor Nassau's roem uw laatsten druppel bloed!'. 'Het verzet was vaak Oranjegezind', vertelt Jensen. 'De omwenteling van een republiek naar een koninkrijk onder Oranje komt dus eind 1813 niet uit te lucht vallen, maar is in deze teksten al terug te vinden.'

Het verzet tegen Napoleon is volgens Jensen het eerste moment in de Nederlandse geschiedenis waarop een nationaal gevoel tot uiting komt dat religieuze en politieke verschillen overstijgt. 'Alle onderlinge twisten worden vergeten. Het land moest eensgezind optrekken tegen Napoleon.' De eigenschappen die aan de nationale identiteit werden toegeschreven, waren niet nieuw – de kracht waarmee ze werden verdedigd wel. Jensen onderscheidt in haar boek drie niveaus waarop belangrijke vaderlandse waarden werden gecultiveerd: het huiselijke niveau, het nationale en het internationale. 'Huiselijkheid en alles wat "eigen" was, was een stereotype dat werd gevoeld in deze tijd. En zelfs in die sfeer kun je verzetspoëzie schrijven, zoals bijvoorbeeld Tollens laat zien in een gedicht over de doorkomst van het eerste tandje van zijn zoon – dat uitmondt in een oproep aan het kind om toch vooral zijn tanden te laten zien aan wie hem onrecht aandoet.'

Op nationaal niveau werden onder andere de Nederlandse taal en de vaderlandse geschiedenis verheerlijkt. En internationaal neemt het verzet tegen Napoleon soms een soort (in de woorden van Kinker) 'alle mensen als broeders van één huisgezin'-vorm aan. 'Maar dat wereldburgerschap als verzetsdaad was voor velen toch een brug te ver. En áls alle mensen al broeders waren, dan waren de Nederlanders natuurlijk wel wat beter dan de rest van de familie.'

Bron: <http://www.ru.nl/onderzoek/vm/vm-deskundige/deskundig-lotte/>

KENNISKADERS

Stadhouder

De Nederlandse Republiek kende het fenomeen van een stadhouder en had daarmee een bijzondere positie in Europa, waar de meeste landen een koning hadden. De functie van stadhouder bestond al sinds de Middeleeuwen en verwees naar de plaatsvervanger van de koning. Nadat de Nederlandse Republiek in opstand was gekomen tegen de Spaanse koning Filips II en officieel diens macht had afgezworen, werd de stadhouder de belangrijkste leider van het land. Willem van Oranje vervulde die functie tot aan zijn dood in 1584; daarna werd hij opgevolgd door zijn zoon Maurits. Daarnaast kende de Nederlandse Republiek nog een andere machtige positie: die van raadpensionaris. Deze gaf leiding aan de Staten (=bestuur) van Holland en had veel invloed op het binnen- en buitenlandse beleid. Het kwam geregeld tot botsingen tussen de stadhouder en de raadpensionaris. Een van de bekendste conflicten was de botsing tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarneveld. Het leidde tot de openbare terechtstelling van de laatstgenoemde in 1619 op het binnenhof te Den Haag.

Portret van Willem van Oranje, door Adriaen Thomasz Key, c. 1579 (detail).

Orangisten en patriotten

De Nederlandse geschiedenis kenmerkt zich door een permanente strijd tussen Orangisten en staatsgezinden (die vanaf de jaren 1780 patriotten werden genoemd). Orangisten waren aanhangers van de stadhouder, terwijl de staatsgezinden dachten dat de Republiek beter af was zonder stadhouder. De felle politieke tegenstellingen leidden regelmatig tot uitbarstingen: in 1672 greep Willem III bijvoorbeeld op gewelddadige wijze de macht ten koste van de gebroeders De Witt en in de jaren 1747-1748 waren er flinke rellen tussen voor- en tegenstanders van de stadhouders. Ook in de jaren 1780-1787 vonden flinke botsingen tussen beide groepen plaats. Willem V wist zijn macht aanvankelijk te behouden, maar moest uiteindelijk vluchten voor de rebellerende patriotten. Er zijn ook twee stadhouderloze tijdperken geweest, namelijk tussen 1650 en 1672 en tussen 1702 en 1747.

Cultureel nationalisme

Er worden verschillende typen nationalisme onderscheiden, zoals het nationalisme als politieke ideologie en het culturele nationalisme. De natie als politieke, bestuurlijke eenheid geldt als richtsnoer voor de politieke variant. Voor wat betreft de Nederlandse geschiedenis geldt het jaar 1798 als een mijlpaal, toen de eerste moderne grondwet tot stand kwam. In de eenwording van Nederland was dit een belangrijk moment, omdat het gezag voortaan centraal geregeld was en de gewesten een deel van hun soevereiniteit verloren. Het culturele nationalisme stelt het belang van een gemeenschappelijke cultuur voorop. Een volk wordt niet alleen door de politiek tot een eenheid gesmeed; saamhorigheid is vooral het gevolg van bepaalde tradities, rituelen en gewoontes. Deze komen onder meer tot uiting in feesten, herdenkingen, een gemeenschappelijk verleden, muziek, literatuur en schilderkunst.

Verzetsliteratuur

Bij de term verzetsliteratuur denken we meestal aan de Tweede Wereldoorlog, maar tijdens de Franse overheersing (1806-1813) waren er ook verzetsauteurs actief. Door middel van gedichten, liederen, verhalen en romans protesteerden ze tegen het regime van Napoleon, die in hun ogen een verderfelijke tiran was. De drie bekendste verzetsdichters zijn Jan Frederik Helmers, Hendrik Tollens en Cornelis Loots. Je zou ze daarom 'de grote drie' van de napoleontische verzetsliteratuur kunnen noemen. Helmers maakte furore met *De Hollandsche natie* (1812), Tollens schreef romances over grote vaderlandse helden en Loots verheerlijkte zijn moedertaal in *De Hollandsche taal* (1810). Vandaag de dag kennen we hun namen vooral van de straten die naar hen vernoemd zijn.

Portret van Jan Frederik Helmers door Willem van Senus naar Jacob Smies, eerste kwart 19e eeuw.

Onderzoek naar de Nederlandse identiteit

In stap 3 van onderzoekend leren gaan leerlingen zelf een onderzoek opzetten. Om hen te leren hoe dit wetenschappelijk proces verloopt, wordt in onderstaand kader uitgelegd hoe Lotte Jensen en haar team onderzoek doen naar de Nederlandse identiteit. Zo krijgen de leerlingen een kijkje in de keuken van de wetenschap.

Onderzoeksvraag	Hoe kreeg het Nederlandse identiteitsbesef vorm in de politiek turbulente jaren 1813-1815 ofwel de jaren dat Napoleon verslagen werd en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd opgericht onder Willem I?
Methode Hoe doen we dit onderzoek?	We destilleren uit de grootste pamflettenverzameling van Nederland, de Knuttelcatalogus, alle teksten die iets zeggen over vaderlandsliefde, nationale identiteitsvorming en Oranjegevoel. Dat doen we door te zoeken op begrippen als 'vaderland', 'Nederland' en 'Oranje'. Vervolgens lezen we deze teksten zorgvuldig en plaatsen we ze in een historische context.
Resultaten	Al vanaf het vroege voorjaar van 1813 zien we in de Nederlandse pamfletten een steeds duidelijker roep om de terugkeer van een Oranje. Vanaf de bevrijding van de Fransen nemen de Oranjegezinde sentimenten toe, al stellen sommige oud-patriotten zich terughoudend op. Pas wanneer Napoleon terugkeert van Elba en een nieuwe bedreiging voor Europa vormt, wordt de steun voor Oranje algemeen. Hoewel Willem I zich op 16 maart 1815 laat uitroepen tot koning van het huidige België en Nederland samen, dringt het besef van een gemeenschappelijke identiteit met de zuidelijke provincies slechts mondjesmaat door. Het identiteitsbesef is vooral gestoeld op een verzets- en bevrijdingsdiscours dat tijdens de napoleontische jaren in het Noorden vorm kreeg. Het overwegend katholieke zuiden heeft daarin nauwelijks een eigen plaats.
Wat betekenen deze resultaten voor de maatschappij?	De resultaten leren ons dat identiteitsbesef een veranderlijk proces is en sterk afhankelijk van politieke ontwikkelingen. Een nationale identiteit laat zich bovendien niet van bovenaf opleggen. Stel dat Nederland en België morgen tot een nieuwe politieke unie zouden worden samengevoegd, zou er dan sprake zijn van één nationale identiteit of van meerdere?
Wat willen we verder nog te weten komen?	Waarom is het samenvoegen van de zuidelijke provincies (het huidige België) en het noorden (het huidige Nederland) mislukt?

Onderzoeksvraag	Hoe kwam het Orangisme tot uiting in de achttiende eeuw?
Methode Hoe doen we dit onderzoek?	We spitsen ons toe op twee specifieke momenten: de Vrede van Utrecht (1713) en de Vrede van Aken (1748) en leggen een grote dataverzameling van vrede teksten aan (pamfletten, liederen, gedichten, toneelstukken). Die teksten vinden we in eerste instantie via bibliotheekcatalogi. Vooral <i>Picarta</i> is een handige catalogus, omdat daarin de collecties van alle universiteitsbibliotheken opgenomen zijn. Daarnaast gebruiken we de pamflettencatalogus van <i>Knuttel</i> (Knuttel is de naam van degene die deze pamflettenverzameling bij elkaar heeft gebracht). Veel van dit materiaal is tegenwoordig digitaal beschikbaar, maar voor een deel moeten de teksten ingezien worden in verschillende bibliotheken. Deze teksten analyseren we vervolgens nauwkeurig op de aanwezigheid van begrippen als 'vaderland', 'Nederland', 'republiek' en 'Oranje'.
Resultaten	In 1713 komt het Orangisme minder sterk tot uitdrukking dan in 1748. Dit komt mede doordat er in 1713 geen algemeen stadhouder was en in 1748 wel (Willem IV). We merken verder op dat de verheerlijking van het vaderlandse verleden een belangrijke rol speelt in de verheerlijking van de stadhouders, met name in 1748. Het Orangisme krijgt met name invulling door de prestaties van eerdere stadhouders te verheerlijken en door de komst van de nieuwe stadhouder, Willem IV, als een teken van goddelijk ingrijpen en nieuwe voorspoed te zien.
Wat betekenen deze resultaten voor de maatschappij?	De resultaten laten zien dat er al een duidelijke orangistische traditie voor de moderne tijd bestond. Tegelijkertijd zien we dat het Oranjegevoel niet altijd een vanzelfsprekend onderdeel van de Nederlandse identiteit is. Er is een tijd geweest dat de Oranjegezinden (de aanhangers van de stadhouder) en staatgezinden lijnrecht tegenover elkaar stonden en dat het Orangisme maar mondjesmaat aan de oppervlakte kwam.
Wat willen we verder nog te weten komen?	Hoe kreeg het Orangisme vorm in andere periodes? Welke breuken en continuïteiten zijn waar te nemen? In hoeverre verschilt het Orangisme van 1748 van het hedendaagse Oranjegevoel?

Verder kijken en lezen over Nederland en de Nederlandse identiteit:

- Arend van Dam en Alex de Wolf, *Lang geleden. De geschiedenis van Nederland in vijftig voorleesverhalen*. Houten 2007.
- Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2008.
- Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon*. Nijmegen 2013.
- Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*. Amsterdam 1999.
- Marijke Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.
- Herman Pleij, *Moet kunnen. Op zoek naar een Nederlandse identiteit*. Amsterdam 2014.
- Video Fast Facts over 'De ideale Nederlander': <https://vimeo.com/112821915>.
- Het Klokhuis over de geschiedenis van de republiek: <http://www.hetklokhuis.nl/tv-uitzending/2600/Het%20Klokhuis%20maakt%20Geschiedenis%3A%20Republiek>.
- Het Klokhuis over het koningshuis: <http://www.hetklokhuis.nl/onderwerp/koningshuizen>.
- Het Klokhuis over geschiedenis algemeen, met veel Nederlandse geschiedenis: <http://www.hetklokhuis.nl/algemeen/Het%20Klokhuis%20maakt%20geschiedenis/Het%20Klokhuis%20maakt%20Geschiedenis>.
- Lotte Jensen over haar onderzoek bij Radio 1 Vandaag: http://www.eenvandaag.nl/binnenland/54272/wetenschap_nederlandse_identiteit_ontstond_eerder.

- Lotte Jensen bij de Volkskrant over haar onderzoek (met video): <http://www.volkskrant.nl/dossier-de-jonge-akademie/wat-is-typisch-nederlands~a3808073>.
- Lotte Jensen bij Schooltv over de oorsprong van het Oranjegevoel: http://www.npo.nl/schooltv-weekjournaal/13-06-2014/NPS_1242783.
- SchoolTV: Focus op de maatschappij – De Nederlandse cultuur over de vraag ‘hoe ontstaat de verbinding met culturele identiteit?’: <http://www.schooltv.nl/video/wat-is-typisch-nederlands-column-over-de-nederlandse-identiteit/>.
- SchoolTV: Wat is typisch Nederlands? – Column van Rob Wijnberg over de Nederlandse identiteit: <http://schooltv.ntr.nl/video/focus-op-de-maatschappij-de-nederlandse-cultuur/>.
- SchoolTV: Andere regio, andere identiteit – Wat voor verschillen herkennen jongeren?: <http://schooltv.ntr.nl/video/andere-regio-andere-identiteit-wat-voor-verschillen-herkennen-jongeren/#q=nederlandse%20identiteit>.

Bovenstaande links zijn ook online te vinden. 🌐

3.2 Typisch Nederlands de klas in!

Projectteam Typisch Nederlands

In deze paragraaf beschrijven we hoe een leraar in de klas een project onderzoekend leren kan opzetten met als thema de Nederlandse identiteit. Bij elke stap van het onderzoekend leren bieden we activiteiten, praktische tips en suggesties. We doen dit op de drie niveaus van onderzoekend leren, zoals beschreven in Hoofdstuk 2. De beschrijvingen in deze paragraaf zijn gebaseerd op de ervaringen van de Roncallischool in Velp en Basisschool de Peppels in Boxmeer. De online bijlagen waar bij verschillende activiteiten naar wordt verwezen, zijn te vinden op onze website www.wetenschap-deklasin.nl. Wanneer je dit symbool tegenkomt, dan is dit een verwijzing naar deze website. De materialen waarnaar verwezen wordt, staan op de webpagina's die voor dit boek zijn ingericht.

Raam bij basisschool de Peppels tijdens het project.

Kerdoelen

Bij dit project komen de volgende kerndoelen aan bod:

Mondeling onderwijs

1. De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
2. De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en het discussiëren.
3. De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.

Schriftelijk onderwijs

4. De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
8. De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.

Getallen en bewerkingen

26. De leerlingen leren structuur en samenhang van aantallen, gehele getallen, kommagetallen, breuken, procenten en verhoudingen op hoofdlijnen te doorzien en er in praktische situaties mee te rekenen.

Mens en samenleving

34. De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.
36. De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.
37. De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
38. De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Doelen van het project

Met dit project kan aan de volgende doelen worden gewerkt:

Cognitieve doelen

- De leerlingen begrijpen wat het begrip 'Nederlandse identiteit' inhoudt;
- De leerlingen leren hoe de Nederlandse identiteit in de loop van de eeuwen ontstaan is;
- De leerlingen leren deze kennis te verbinden met hedendaagse ontwikkelingen rondom Nederlandse identiteit (inburgeren, koningshuis, Nederlandse helden en volkslied).

Vaardigheidsdoelen

- De leerlingen leren kritisch te reflecteren op wat 'typisch Nederlands' is: wat je daaronder verstaat hangt sterk af van de tijd waarin je leeft en waar je zelf vandaan komt;
- De leerlingen doen ervaringen op met het werken van de cyclus van onderzoekend leren;
- De leerlingen leren een geldige onderzoeksvraag op te stellen;
- De leerlingen ontwikkelen 21^e-eeuwse vaardigheden;
- De leerlingen ontwikkelen een kritische en onderzoekende houding.

Affectief doel

De leerlingen maken kennis met de wetenschap.

Stap 1. Introductie

Tijdens de introductiefase komen leerlingen voor het eerst in aanraking met een onderwerp. Het doel is hen te prikkelen en nieuwsgierig te maken naar het onderwerp.

1 2 3

ACTIVITEIT 1: INTRODUCTIE

Doel

De leerlingen nieuwsgierig maken en prikkelen over de Nederlandse identiteit.

Werkvorm

Klassikaal spel

Voorbereiding en benodigdheden

- Grote kist (er moet een persoon inpassen) met allerlei voorwerpen, waarvan sommige een duidelijke relatie hebben met de Nederlandse identiteit;
- Nederlandse klederdracht, of iets dat daar sterk op lijkt, inclusief klompen.

Duur

10 tot 15 minuten

Activiteit

De leraar haalt de voorwerpen één voor één uit de kist met de vragen: is dit voorwerp typisch Nederlands of niet? En waarom wel of niet? Er vindt steeds een kort gesprek met de hele groep plaats over de vraag waarom het voorwerp al dan niet typisch Nederlands is.

Op een gegeven moment wordt ook een persoon uit de kist gehaald, in (min of meer) Nederlandse klederdracht en natuurlijk met klompen aan. Dit hoeft niet perse aan het eind, dan moet deze persoon er wat lang inzitten.

Afronding

Klassikale nabespreking: wat vinden de leerlingen nu eigenlijk typisch Nederlands? Vinden ze allemaal hetzelfde of zijn de meningen verschillend?

Tips

- Discussiepunten en vragen hoeven niet meteen beantwoord te worden. Ze kunnen ook op de vragenmuur worden geplakt, zodat er nog over kan worden nagedacht of onderzoek naar kan worden gedaan;
- Naast dit spel kan een aantal oud-Nederlandse spelletjes worden gedaan om in de sfeer te komen. Is te achterhalen waarom dit nou juist Nederlandse spelletjes zijn? Denk bijvoorbeeld aan koekhappen en spijkerpoepen. Houd rekening met eventuele extra materialen die beschikbaar moeten zijn.

Stap 2. Verkennen

In de verkenningsfase gaande leerlingen het onderwerp breed verkennen. Dit doen ze met behulp van allerlei activiteiten die ze soms individueel, soms in groepjes en soms klassikaal uitvoeren.

1 2 3

Hieronder worden verschillende activiteiten beschreven. De activiteiten 2 tot en met 6 zijn vooral bedoeld om het thema uitgebreid te verkennen. Het is dan ook aan te raden deze activiteiten allemaal te doen. De overige drie activiteiten zijn bedoeld als voorbeelden van de manier waarop je het thema aan verschillende vakken en vaardigheden kunt koppelen om er meer tijd aan te kunnen besteden binnen de reguliere lessen.

ACTIVITEIT 2: LEZING OVER DE NEDERLANDSE IDENTITEIT

Doelen

- De leerlingen maken kennis met het thema Nederlandse identiteit en het onderzoek hiernaar;
- De leerlingen oefenen het maken van aantekeningen terwijl ze luisteren (aandacht spreiden).

Werkvorm

Klassikaal

Voorbereiding en benodigdheden

Digibord klaarzetten met de lezing.

Duur

De opname van de lezing duurt ongeveer 45 minuten. De laatste 10 minuten is er een discussie met de leerlingen van de school waar de lezing plaatsvindt; dit kan desgewenst worden overgeslagen. Als de film zo nu en dan wordt stilgezet om vragen te beantwoorden, is er meer tijd nodig.

Activiteit

De lezing door Lotte Jensen wordt bekeken op het digibord. De leerlingen bekijken de opname en maken ondertussen aantekeningen in de vorm van een mindmap. De opname wordt regelmatig stilgezet zodat de leraar vragen kan beantwoorden en verdiepende vragen kan stellen.

Lotte Jensen geeft een lezing met de titel 'Typisch Nederlands?' op de Roncallischool in Velp.

Afronding

De leerlingen praten met elkaar, stellen vragen en beantwoorden elkaars vragen. Ze gebruiken hierbij hun mindmap. Deze kunnen ze na afloop van het gesprek nog verder aanvullen met nieuwe inzichten.

Tips

- De lezing kan ook worden gebruikt in de verdiepfingsfase, als de leerlingen het eigen onderzoek hebben gedaan;
- Bekijk vooraf de lezing een keer zelf. Zo heb je gelegenheid om op het leerdoel gerichte, verdiepende vragen voor te bereiden.

Online bijlage

Lezing Typisch Nederlands door Lotte Jensen

ACTIVITEIT 3: NEDERLANDSE VOLKSLIEDEREN

Doelen

- De leerlingen leren teksten analyseren vergelijken;
- De leerlingen ontdekken dat volksliederen en het gevoel voor Nederlandse identiteit dat ze uitdrukken door de jaren heen sterk van elkaar verschillen;
- De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Werkvorm

Individueel, in groepjes van ongeveer vier/tafelgroepjes en klassikaal

Vorbereiding en benodigdheden

- Hand-out met fragmenten uit het Wilhelmus (16^e eeuw), Wien Neerlandsch bloed door d'aderen vloeit (1817) en het Koningslied (2013);
- Apparatuur om de muziek af te spelen;
- Schrijfgerei.

Duur

60 minuten

Inleiding

De leerlingen krijgen een werkblad met daarop drie (volks)liederen. Het betreft twee Nederlandse volksliederen en het Koningslied uit 2013. Ze gaan naar alle drie de liederen luisteren, waarbij ze mogen meelesen en de delen die ze (enigszins) kennen meezingen. Daarna wordt kort klassikaal besproken wat ze hebben gehoord: waar gaan de liederen over?

Activiteit

De leerlingen luisteren nog een keer, maar nu strepen ze individueel aan welke woorden ze echt typisch Nederlands vinden. Dit doen ze voor elk volkslied. Dit wordt weer klassikaal besproken.

Daarbij wordt ook besproken waarom ze die woorden typisch Nederlands vinden.

Vervolgens gaan ze in hun tafelgroepje aan de slag met het invullen van een groot woordweb. Ze bedenken woorden die typisch Nederlands zijn en in een volkslied moeten komen. Daarna schrijven ze in hun groepje een stukje van een eigen volkslied. Dit mag op een bestaande melodie van een ander, zelfgekozen, lied.

Een leerling van de Peppels streept typisch Nederlandse elementen aan in het Koningslied.

Afronding

De leerlingen presenteren met hun groepje het lied dat ze zelf hebben gemaakt door een stukje voor te lezen of te zingen.

Tip

Als het lastig blijkt om individueel de typisch Nederlandse eigenschappen uit de volksliederen te halen, kan dit ook klassikaal worden gedaan.

Online bijlage

Hand-out volksliederen

Bronnen

- Het Wilhelmus: <https://www.youtube.com/watch?v=uMHbAKvPJkU>.
- Wien Neerlandsch bloed: <https://www.youtube.com/watch?v=Gdyo83o6VjE>.
- Het Koningslied: https://www.youtube.com/watch?v=h_IRn6oBwWY.

ACTIVITEIT 4: NEDERLANDSE HELDEN

Doelen

- De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren;
- De leerlingen leren over belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis;
- De leerlingen leren gebeurtenissen uit het verleden te verbinden en vergelijken met gebeurtenissen uit het heden;
- De leerlingen leren dat helden belangrijk waren om het gevoel van Nederlandse identiteit te behouden tijdens crisis en oorlog, maar ook om het gevoel te vergroten tijdens belangrijke gebeurtenissen.

Werkvorm

Twee- of drietallen

Vorbereiding en benodigdheden

- Factsheets helden vroeger;
- Lege factsheets voor het ontwerpen helden van nu;
- Eventueel tablets of laptops met de factsheets.

Duur

60 minuten

Inleiding

De leraar begint met een klassikale bespreking over helden. Enkele vragen kunnen zijn: Wat is een held? Wie is een held? Wat doet een held? Hoe word je een held? Kun je voorbeelden van een held noemen? Hierna kijkt de leraar samen met de leerlingen naar helden uit de geschiedenis. Kunnen zij al enkele helden noemen? Waarom zijn dat helden?

Leerlingen van de Peppels beschrijven hun eigen held.

Factsheet Helden	
Epke Zonderland	
Sportheld	
Foto/plaatje	
Informatie Epke Jan Zonderland is een Nederlandse turner, geboren in Lemmer op 16 april 1986. Hij is tot nog toe de enige Nederlandse gymnast die het lukte een gouden medaille te winnen op een individueel turnnummer op de Olympische Spelen. De Fries deed dat in 2012 in Londen op het onderdeel rek.	

Een van de helden van de leerlingen van de Roncallischool is Epke Zonderland.

Activiteit

Laat de leerlingen in groepjes de factsheets bekijken en laat ze bespreken wat er op staat. Bespreek vervolgens alle kaarten klassikaal. Kunnen de leerlingen aangeven waarom dit een held is? Hierbij kan de leraar extra uitleg geven als de leerlingen de 'heldendaad' niet kunnen noemen.

Leg duidelijk uit dat het gaat om helden die ergens symbool voor staan. Ze vertegenwoordigen iets Nederlands. Vertel dat helden zorgen voor het Nederlandse gevoel: tijdens oorlog en crisis, maar ook bijvoorbeeld tijdens belangrijke evenementen of gebeurtenissen, zoals een voetbalwedstrijd of de Olympische Spelen.

Wanneer de factsheets zijn besproken, gaan de leerlingen in twee- of drietallen aan de slag met het maken van een eigen factsheet. Zij bedenken een belangrijke Nederlandse held van nu. Deze persoon moet dus belangrijk zijn voor het Nederlandse gevoel. Wie is typisch Nederlands? De leerlingen vullen een volledige factsheet in. Daarna proberen ze hun held te koppelen aan een held van vroeger. Lukt dat?

Afronding

Ter afronding worden de factsheets van de leerlingen besproken. Ze presenteren hun held en vertellen wat deze persoon doet en waarom deze typisch Nederlands is. Daarna proberen ze de koppeling met een held van vroeger te maken. De leraar kan dit begeleiden en sturen.

Online bijlagen

- Inge vulde factsheets over helden;
- Blanco factsheet.

Bron

Lijst van het TV programma 'De grootste Nederlander': http://nl.wikipedia.org/wiki/De_grootste_Nederlander.

ACTIVITEIT 5: HET KONINGSHUIS

Doelen

- De leerlingen kennen de stamboom van het Koningshuis. Zij weten wie er op de troon zat, wie de partner van de vorst was en welke nationaliteit deze had;
- De leerlingen kunnen verwoorden in hoeverre afkomst (nationaliteit) uitmaakt voor het gevoel van Nederlander zijn (identiteit).

Werkvorm

Klassikaal en in groepjes van vier

Vorbereiding en benodigdheden

- Speelbord stamboom;
- Kaartjes stamboomspel: koningen en koninginnen, namen, vlaggen en citaten;
- Computer(s) of tablet(s) (optioneel).

Duur

60 minuten

Inleiding

De leraar legt klassikaal uit wat een stamboom is aan de hand van een voorbeeld, en vertelt de leerlingen dat ze aan de slag gaan met de stamboom van het koningshuis.

Activiteit

Op een tafel ligt een grote poster met daarop afgebeeld de echtelieden van de koningen/koninginnen. Alle deelnemers aan deze activiteit krijgen (een) kaartje(s). Op de kaartjes staat een portret van een koning/koningin, de naam van een koning of koningin en een vlag of citaat afgebeeld. Maak met z'n allen de stamboom kloppend door de kaartjes op de juiste plek op de poster te leggen: de koningen/koninginnen bij hun echtgenoot/echtgenote, de citaten en namen bij de koning/koningin en de vlaggen bij de juiste personen. Gebruik eventueel computer(s) of tablet(s) om informatie op te zoeken.

Afronding

Ter afronding wordt met een placemat (zie Online bijlagen) een aantal vragen besproken. De leerlingen vullen in groepjes van vier de placemats in: iedere leerling schrijft het antwoord op een vraag voor zichzelf op in zijn/haar vak van de placemat. Na enkele minuten bespreekt het groepje samen de antwoorden. Wat gemeenschappelijk is, schrijven ze in het middelste vak op. Bespreek per vraag klassikaal na.

Mogelijke vragen:

- Hoe Nederlands is Amalia eigenlijk als bij al haar voorouders steeds één van de twee oorspronkelijk niet Nederlands was? Leg uit waarom je dat vindt.
- Wat maakt je Nederlander, je ouders of waar je geboren bent? Of is het nog iets anders? Leg uit waarom je dat vindt.
- Kun je tegelijk Nederlander zijn en nog een andere nationaliteit hebben? Leg uit waarom je dat vindt.
- Vind jij het belangrijk dat er een koning en een koningin zijn? Leg uit waarom je dat vindt.

Leerlingen van de Peppels bespreken waar de verschillende kaartjes thuishoren.

Tips

- Eventueel kan vooraf een les gegeven worden over het koningshuis waarin de citaten een rol spelen of er kan een video over het koningshuis worden gekeken (zie Bronnen);
- De poster kan ook worden opgehangen als poster en kaartjes van klittenband worden voorzien;
- Je kunt eventueel lesmateriaal van 200 jaar Koninkrijk gebruiken (zie Bronnen).

Online bijlagen

- Kaartjes stamboomspel;
- Speelbord stamboomspel;
- Volledige stamboom;
- Placemat.

Bronnen

- Het Klokhuis over het koningshuis: <http://www.hetklokhuis.nl/onderwerp/koningshuizen>.
- Lesmateriaal van 200 jaar Koninkrijk: <https://www.200jaarkoninkrijk.nl/content/lesmateriaal-200-jaar-koninkrijk>.

ACTIVITEIT 6: INBURGEREN: HOE WORD JE EEN NEDERLANDER?

Doelen

- De leerlingen leren hoe een inburgeringsexamen eruit ziet en wat voor soort vragen hierin worden gesteld;
- De leerlingen kunnen kritisch kijken naar een inburgeringsexamen en kunnen verwoorden of ze vinden dat iemand die Nederlander wil worden dit moet weten;
- De leerlingen kunnen reflecteren op de vraag welke informatie en kennis een (nieuwe) Nederlander nodig heeft om aan te kunnen sluiten bij de Nederlandse samenleving;
- De leerlingen ontdekken dat niet iedereen dezelfde informatie en kennis belangrijk vindt om Nederlander te worden.

Werkvorm

Individueel, in groepjes van vier en klassikaal

Voorbereiding en benodigdheden

Inburgeringsexamen

Duur

60 minuten

Inleiding

De kennis van de leerlingen wordt opgehaald: weten ze wat een inburgeringsexamen is? Wie moet dat maken en waarom? Wat vinden ze ervan dat het inburgeringsexamen bestaat?

Activiteit

De leerlingen maken eerst individueel een inburgeringsexamen van tien vragen. Deze vragen worden besproken en de goede antwoorden worden doorgenomen.

De leerlingen bekijken nu het examen in groepjes van vier. Ze geven met een kruis en een vinkje aan welke vraag ze een goede vraag voor het inburgeringsexamen vinden en welke niet. Ze bespreken ook waarom ze dat vinden. Als alle groepjes klaar zijn, volgt er een klassikale terugblik op de vragen en wordt bekeken welke vragen moeten blijven en welke weg moeten.

Dan gaan de leerlingen in de groepjes aan de slag met het maken van een nieuw examen. Zij maken per groepje vier vragen waarvan zij vinden dat die echt in het examen moeten staan. Het moeten dus vragen zijn waarvan de leerlingen vinden dat (nieuwe) Nederlanders het antwoord erop moeten weten.

Afronding

Als alle groepjes klaar zijn, kunnen ze de vragen (en antwoorden) aan elkaar presenteren. Bij een aantal vragen wordt stilgestaan: zijn we het er allemaal over eens dat iedere Nederlander dit zou moeten weten? Waarom wel en waarom niet? In deze discussie gaat het erom duidelijk te maken dat het niet vanzelfsprekend is dat iedereen hetzelfde denkt over wat je als Nederlander zou moeten weten.

Tips

- Uit de vragen die de leerlingen bedacht hebben, kan een nieuw examen worden samengesteld dat bijvoorbeeld aan een andere klas of aan andere leraren wordt voorgelegd. Welke vragen zijn goed gemaakt en welke minder? En wat betekent dat?;

- Je kunt ook zelf een examen samenstellen voor de inleiding of het gegeven examen uitbreiden; Zie Bronnen voor plaatsen waar je meer vragen kunt vinden;
- Je kunt leerlingen ook een online versie van het inburgeringsexamen laten maken (zie Bronnen).

Online bijlage

Inburgeringsexamen

Bronnen

- Voorbeeldexamen (moet worden geïnstalleerd): <http://film.duo.nl/proefexamens/Kennis%20Nederlandse%20Samenleving.msi>.
- Een inburgeringsexamen online: <http://educatie.ntr.nl/nationaleinburgeringstest/>. Informatie over inburgeren: <http://www.inburgeren.nl/> <https://www.ind.nl/>.

ACTIVITEIT 7: DRAMALES TYPISCH NEDERLANDS

Doelen

- De leerlingen denken verder na over typisch Nederlandse dingen;
- De leerlingen kunnen met een voorwerp, een locatie en de naam van een bekende Nederlander een toneelstukje maken;
- De leerlingen kunnen zich inleven in een bepaalde rol/type persoon.

Werkvorm

Klassikaal en in groepjes van vier/tafelgroepjes

Duur

45 minuten

Inleiding

Voor in de klas maak je een podium vrij. Om op te warmen gaan leerlingen toeristen in Nederland uitbeelden. Ze mogen hun vinger opsteken als ze iets willen uitbeelden en zichzelf durven laten zien. Probeer een veilige sfeer te scheppen en probeer ook de leerlingen die dit spannend vinden erbij te betrekken. Laat ze bijvoorbeeld met iemand samen uitbeelden.

Bij elke opdracht mogen om de beurt een aantal leerlingen dit op verschillende manieren uitbeelden/ laten zien:

- Je bent een Japanner in Amsterdam;
- Je bent een Duitser in Madurodam;
- Je bent een Fransman op de kaasmarkt;
- Je bent een Amerikaan die tussen de bloembollen staat.

Activiteit

De klas wordt in zes groepjes verdeeld. Elk groepje krijgt een typisch Nederlands voorwerp, een locatie en de naam van een bekende Nederlander. Hiermee moeten ze een kort toneelstukje bedenken (5 minuten voorbereiden) waarin de drie elementen duidelijk naar voren komen. Tijdens het bedenken moeten ze goed samenwerken en de rollen verdelen.

Afronding

De toneelstukjes worden voor de hele klas opgevoerd. Tijdens het opvoeren kijkt de rest van de groep of ze het voorwerp, de locatie en de bekende Nederlander in het toneelstukje kunnen herkennen.

ACTIVITEIT 8: **BEGRIJPEND LEZEN: TEKSTSOORT EN LAY-OUT**

Doelen

- De leerlingen kennen vier verschillende tekstsoorten;
- De leerlingen kunnen aangeven wat er allemaal belangrijk is bij de lay-out van een tekst.

Werkvorm

Klassikaal en in tweetallen

Vorbereiding en benodigdheden

- Werkblad per twee leerlingen;
- Zorgen dat de computers beschikbaar zijn.

Duur

40 minuten

Inleiding

De leraar maakt een koppeling tussen het project “Typisch Nederlands” en het onderwerp van begrijpend lezen zoals dat op het werkblad staat (zie Online bijlage). Wat zijn typisch Nederlandse dingen? Daarna worden de drie opdrachten van het werkblad kort besproken.

Activiteit

De leerlingen maken de drie opdrachten van het werkblad in tweetallen.

Afronding

De opdrachten worden met de leerlingen besproken. De groepjes mogen hun krantenbericht voorlezen. De verschillende krantenberichten worden daarna opgehangen in de groep, zodat andere leerlingen de lay-out goed kunnen zien.

Online bijlage

Werkblad begrijpend lezen

ACTIVITEIT 9: RAIN WAVE

Doelen

- De leerlingen leren zich op een niet-talige/lichamelijke manier uitdrukken;
- De leerlingen werken aan hun gevoel voor ritme;
- De leerlingen leren waarnemingen (geluid) met beweging na te bootsen.

Werkvorm

Klassikaal en in groepjes van vier/tafelgroepjes

Voorbereiding en benodigdheden

- Bekijk het filmpje 'Perpetuum Jazzile' (zie Bronnen);
- Maak ruimte voor een kringactiviteit.

Duur

30 tot 45 minuten

Inleiding

Als iets typisch Nederlands is, dan is het wel praten over het weer. Begin met een inleidend gesprek over het weer. Praten de leerlingen zelf vaak over het weer? En in welke situaties doen ze dat? Is praten over het weer eigenlijk wel zo typisch Nederlands?

Geef aan dat de leerlingen een storm gaan nabootsen met behulp van hun lichaam.

Activiteit

De leerlingen staan in een kring. De leraar zit er bij en doet een beweging/geluid voor en in een wave gaat dit geluid met de klok mee: via de leerlingen de kring rond. De leerlingen blijven het geluid maken, tot de leraar een nieuw geluid begint, waarna weer een wave ontstaat.

Dit zijn de bewegingen: eerst in de handen wrijven, dan in de vingers knippen en daarna op de knieën slaan. Spring nu af en toe met de hele groep tegelijk. Dan weer op de knieën slaan, erna in de vingers knippen en later in de handen wrijven. Tenslotte een boog met de handen maken alsof de zon schijnt. Dit geheel van bewegingen vormt de storm.

Oefen dit een paar keer met de leerlingen. Splits ze daarna op in groepjes en laat ze hun eigen storm maken. De storm mag niet langer dan 2 minuten duren en er moet een duidelijk begin en eind aan zitten. De meest veelbelovende stormen kunnen eventueel weer met de hele klas worden gedaan.

Afronding

Vinden de leerlingen dat het geluid klonk als een onweersbui of woeste storm? Wanneer de mogelijkheid er is, neem het geluid dan op en laat het de leerlingen horen.

Bron

Het filmpje 'Perpetuum Jazzile': <https://www.youtube.com/watch?v=n42YGcjXgl4>.

Stap 3. Opzetten onderzoek: onderzoeksvraag en onderzoeksplan

1 2 3

STAP 3A. DE ONDERZOEKSVRAAG

Het onderverdelen van het hoofdthema in subthema's kan de leerlingen helpen bij het formuleren van een vraag. Eén enkel thema zonder subthema's biedt de leerlingen soms te weinig houvast om een onderzoeksvraag te bedenken. Bovendien kan dit er toe leiden dat de vragen van leerlingen erg op elkaar gaan lijken. We hebben daarom ook binnen dit thema een aantal subthema's aangebracht:

- volksliederen;
- helden;
- koningshuis;
- inburgeren;
- folklore;
- verschillen binnen Nederland.

Op niveau 1 en 2 legt de leraar de leerlingen één van onderstaande onderzoeksvragen voor. Op niveau 3 bedenken de leerlingen zelf een onderzoeksvraag.

Leerlingen van de Peppels werken aan hun eigen onderzoeksvraag.

1 2

Voor projecten op niveau 1 en 2 (gestructureerd en begeleid onderzoekend leren) zijn hieronder vijf onderzoeksvragen geformuleerd, met daarbij het subthema. Onder de vragen is kort het verband met het thema Typisch Nederlands beschreven. Zo zien leerlingen ook het verband tussen wat ze hebben verkend en wat ze gaan onderzoeken. Leraren kunnen ervoor kiezen om de hele klas één onderzoeksvraag voor te leggen of om groepjes verschillende vragen te geven. Alle onderzoeksvragen zijn bedacht door leerlingen van de scholen die aan dit boek hebben meegewerkt.

Wie kunnen beter het eerste couplet van het volkslied zingen: kinderen die op voetbal zitten of kinderen die niet op voetbal zitten? (Subthema volksliederen)

Zoals Lotte Jensen heeft laten zien spelen teksten en liederen een grote rol bij het vormen en versterken van de Nederlandse identiteit. Het volkslied is bovendien sterk met sport verbonden geraakt, omdat bij internationale sportevenementen vaak volksliederen worden gespeeld. Deze vraag haakt daarop in door te onderzoeken of dit er ook toe leidt dat iemand die op voetbal zit ook beter het volkslied kent.

Spreeken kinderen op onze school hetzelfde dialect als hun ouders? (Subthema verschillen binnen Nederland)

Nederland is geen ondeelbare eenheid. Er zijn veel lokale verschillen die de vraag naar wat nu typisch Nederlands is nog interessanter maakt. Dialect is één van die verschillen. Omdat op school Nederlands wordt gesproken, is het niet vanzelfsprekend dat kinderen het dialect ook van hun ouders overnemen. Dit onderzoek kijkt in hoeverre dat toch nog gebeurt.

Waarom dragen boeren en boerinnen in Nederland klompen? (Subthema folklore)

Klompen zijn wereldwijd het symbool voor Nederland. Toch dragen veel Nederlanders helemaal geen klompen. Maar zijn klompen daarmee alleen maar een symbool? En zijn mensen die ze wel dragen extra Nederlands? Met deze vraag wordt onderzocht wat eigenlijk de reden is om klompen te dragen.

Proeven kinderen het verschil tussen normale fabriekskaas en ambachtelijke kaas? (Subthema folklore)

Ook kaas is een wereldwijd symbool voor Nederland en in Nederland wordt ook daadwerkelijk veel kaas gegeten. Maar hoe goed kunnen kinderen in Nederland nu het verschil proeven tussen verschillende kwaliteiten kaas? Of de uitkomst iets zegt over hoe Nederlands de kinderen zijn of iets over het verschil in kwaliteit tussen de kazen, dat wordt hier niet onderzocht. Misschien iets voor een vervolgonderzoek?

Kunnen volwassenen beter vragen over Michiel de Ruyter beantwoorden dan kinderen? (Subthema helden)

Michiel de Ruyter is de bekendste zeeheld uit de Nederlandse geschiedenis, die bovendien veel in verband wordt gebracht met allerlei eigenschappen die typisch Nederlands zouden zijn. Waarschijnlijk kennen de meeste Nederlanders dan ook zijn naam. Maar hoeveel weten we eigenlijk van hem? En leren we in de loop van de tijd meer over hem of vergeten we juist wat we op school hebben geleerd?

3

Op niveau 3 bedenken de leerlingen zelf hun onderzoeksvraag. De subthema's en vragen hierboven kunnen voor de leraar een voorbeeld zijn voor de richting waarin hij of zij de leerlingen zelf een onderzoeksvraag laat bedenken. Let er echter op dat de leerlingen niet te vroeg worden gestuurd; ze zijn prima in staat om zelf een vraag te bedenken. De vragen hierboven zijn immers ook bedacht door leerlingen.

Leerlingen van de Peppels laten voor hun onderzoek een voorbijganger geblinddoekt iets typisch Nederlands proeven.

STAP 3B. HET ONDERZOEKSPPLAN

Op het onderzoeksplan dat hiernaast staat afgebeeld is één van de vijf vragen uitgewerkt. Een uitwerking van alle vragen is online te vinden. [🔗](#) Een aantal details van het plan moet door de leerlingen overigens nog wel worden ingevuld, zoals de tijdsplanning en de taakverdeling.

ONDERZOEKSPLAN VAN:

1. Wat is onze onderzoeksvraag?

Wie kunnen beter het eerste couplet van het volkslied zingen: kinderen die op voetbal zitten of kinderen die niet op voetbal zitten?

2. Hoe past deze vraag bij het thema van het project?

Deze vraag gaat over het volkslied. Het volkslied is onderdeel van de Nederlandse identiteit en is dus typisch Nederlands.

3. Wat zal volgens ons het antwoord zijn op de onderzoeksvraag? En waarom denken we dat?

[Dit noemen onderzoekers een 'hypothese'.]

.....

.....

.....

4. Naar welke personen of materialen doen we onderzoek?

Wij doen onderzoek naar kinderen die wel op voetbal zitten en kinderen die niet op voetbal zitten.

5. Wat gaan we precies meten?

[Meten kan zijn: hoe lang iets duurt of hoe zwaar iets is.

Meten kan ook zijn: alle mensen dezelfde vraag stellen en dan de antwoorden vergelijken.]

We gaan meten hoeveel fouten de kinderen die wel en de kinderen die niet op voetbal zitten maken tijdens het zingen van het eerste couplet van het Wilhemus. We vragen alleen kinderen die zeggen dat ze het volkslied kennen.

6. Op wat voor manier gaan we meten?

[Bijvoorbeeld met een testje, een vragenlijst of interviews.]

Met een testje: we laten kinderen die wel en kinderen die niet op voetbal zitten het eerste couplet van het volkslied zingen en we houden bij hoeveel fouten ze maken.

7. Hoe vaak of bij hoeveel mensen moeten we het onderzoek doen om echt antwoord op de vraag te krijgen?

We doen het onderzoek bij tien kinderen die wel op voetbal zitten en tien kinderen die niet op voetbal zitten.

8. Hoe schrijven we de resultaten op tijdens het uitvoeren van het onderzoek?

[Antwoorden kort opschrijven, in een tabel opschrijven, streepjes zetten.]

We zetten streepjes voor het aantal fouten dat gemaakt wordt. Voor ieder woord dat fout is of niet wordt gezongen, schrijven we 1 streepje. Deze zetten we later in een staafdiagram.

9. Wat moet in het onderzoek hetzelfde blijven en wat verandert (eerlijk meten)?

Hetzelfde:	- Het eerste couplet van het volkslied. - Alle kinderen die meedoen, moeten het volkslied kennen. - Alle kinderen moeten minstens een jaar op voetbal zitten. - Alle kinderen die meedoen, moeten ongeveer even oud zijn.
Anders:	- Een kind zit wel of niet op voetbal.

10. Schrijf hieronder wanneer jullie de onderzoeksactiviteiten doen.

Activiteit:	Plaats/locatie:	Dag:	Tijd:

11. Welke hulp en materialen hebben we nodig?

• Tekst van het volkslied om te controleren hoeveel fouten er gemaakt worden. • Een pen en een invulblad met twee kolommen om streepjes te zetten. • Een ruimte waar we het onderzoek rustig kunnen uitvoeren.
--

12. Van wie hebben we toestemming nodig, behalve van onze eigen leraar?

13. Wie doet wat bij de voorbereiding en de uitvoering van het onderzoek?

Naam:	Taken:	Wanneer af:

